

Ванда ЧАЙКОВСЬКА

СОН І СНОВИДІННЯ ЯК ХУДОЖНІ ПРИЙОМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО РОЗКРИТТЯ ПЕРСОНАЖІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Літературне сновидіння – це певна художня авторська стилізація (поетики, змісту, тощо) природного сну, що враховує основні закони сномислення та водночас суттєво відрізняється від нього. Насамперед слід зауважити, що літературне сновидіння є структурною одиницею тексту і відрізняється від природного сну насамперед своїм вербалізованим характером. Різницю вчені бачать у тому, що коли у природному сновидінні наша підсвідомість безпосередньо виявляється мовою символів, то у літературному сновидінні – певній художній стилізації природного – цей процес виявляється опосередковано, через слово, яке у міфологічному просторі сновидіння набуває значення символу [4: 60].

Картини, які породжує наш сплячий розум, схожі на найдревніші творіння людини – міфи як за формою, так і за змістом. За Е.Фроммом [5], вони «написані» на одній мові – мові символів. Це мова, логіка якої відрізняється від тієї, за законами якої ми живемо вдень, логіка, у якій головними категоріями є не час і простір, а інтенсивність і асоціативність. Це єдина універсальна мова, винайдена людством, єдина для всіх культур у всій історії. Це мова зі своєю граматикою і синтаксисом, яку повинен розуміти, якщо хочеш збагнути смисл міфів, казок і снів.

До форми сну письменники вдаються з метою глибшого розкриття психології персонажів. Розвиток психології характерів у деяких художніх творах будується на точних спостереженнях, які відповідають науковим поясненням таких явищ, як фази сну. На прикладі прози М.Коцюбинського це простежив Ю.Кузнецов [6].

Приєм сну зустрічаємо в Т.Шевченка у поемі «Сон» (У всякого своя доля), «Сон» (Гори мої високі), «Сон» (На панщині пшеницю жала).

До сну Т.Шевченко звертається як до композиційного прийому (поема «Сон»). Він дав змогу поету досягнути думкою великі простори Російської імперії, легко переміститися з України до Сибіру і врешті добратися до Петербурга. Форма сну забезпечила зв'язок між трьома фрагментами-частинами. Сон послужив засобом логічного переходу від однієї картини до іншої. Він звільнив автора від необхідності робити довгі переходи, вмотивовувати вчинки і описувати всілякі подробиці подорожі, а також виправдав казкові пересування, гротескні картини (картина «генерального мордобиття»), дозволив ввести алегоричні образи, ув'язати фантастику з

реальністю [7: 49].

З іншого боку форма сну підкреслювала, що кріпосницькі умови, гніт самодержавства схожі на кошмарний сон, від якого дерев'яніє і спляча людина, що царизм такий же химерний, як сон п'яниці, що з цього «сну» необхідно якомога швидше проснутися, коли не хочеш, щоб він тебе остаточно задушив.

Інтерпретація тексту сновидінь, як будь-якого іншого тексту, неможлива без розуміння загальної атмосфери твору. Тільки узагальнений аналіз спроможний дати цілісне уявлення про змістову домінанту художнього твору, його поетичний задум.

З.Фрейд твердив, що суть сновидінь полягає в зображенні виконання бажань. Сновидіння, змальовуючи перед нами здійснення бажань, переносить нас у майбутнє, але воно являє собою копію і відтворення минулого [2].

Так, поезія Т.Шевченка «На панщині пшеницю жала» у формі сну дає широку картину майбутнього. Кріпачка, знесилившись від тяжкої праці, заснула на полі, і їй приснився сон – ідилічна картина вільної праці на своєму полі: син Іван, «і уродливий, і багатий», разом з дружиною «свою таки пшеницю жнуть, а діточки обід несуть». На жаль, це був тільки сон. Мати проснулась – і пішла дожинать копу.

Сон у прозі І.С. Нечуя-Левицького – засіб розкриття внутрішнього стану героя або композиційний прийом. У повісті «Микола Джеря» сон – перша частина кільця. Головний персонаж як індивідуальність постає яскраво саме з чарівного поетичного, навіть романтичного, сну, який може приснитись людині зі здоровим внутрішнім еством, людині якоюсь мірою мрійливій [8: 87]. Цей сон несе в собі подвійне смислове навантаження. Все життя пам'ятатиме його Микола, і коли через понад двадцять років повернеться він до рідної хати, згадає знову про той сон, і про грушу, що була вкрита скляними листочками, і про птаха, який співав Нимидориним голосом пісню. Коло замкнулося. Не впіймав він чарівного птаха у своєму житті (до речі, жар-птиця в народній уяві символізує долю, яку хотів впіймати герой, а вона золотим оперенням лише обпалила руки), тож немає уже й Нимидори, всохла стара груша. Символом того, що життя минуло, є спорохнявілий пеньок, від якого не пішло жодного паростка. І ніби в унісон з цією описаною картиною звучать слова Миколи, словнені глибокої гіркоти і людської мудрості: «Все померло, й сліду не зосталось. Марно перегоріло й перетліло моє життя, і тепер зостався тільки попіл, доки його не поглине свята земля».

Майстерним розкриттям внутрішнього стану Нимидори теж виступає сон. Для стражденої жінки він має пророче значення. Їй здалося, що вона горить на панському току в полум'ї, що коло неї Микола і небіжчик старий Джеря молотять огняні снопи, зі снопів сипляться не зерна, а іскри і падають на її лице, на груди, на очі. Нимидорі здалося, що вони самі неначе пороблені з розпеченого червоного заліза, світяться наскрізь, пашать вогнем

та все б'ють червоними залізними ціпами по вогняних снопах.

За З.Фрейдом, не сновидіння створює фантазію, а підсвідома діяльність бере участь у створенні думок, які приховані за сновидінням [1].

Тому тлумачити сон-марення Нимидори слід, лише виходячи із тих переживань, якими переповнена її душа. Автор навмисне накопичує тут червону барву, яка передає загальний стан тривоги, передчуття біди, довгої розлуки. Справді, якби всі наші сні були приємними фантазіями, у яких збувались би наші заповітні мрії, ми ставились би до них з більшою повагою. Але ж багато зі снів викликають стан тривоги.

Надання сну віщого значення зустрічається у повісті І.Нечуя-Левицького «Бурлачка» при змалюванні образу Василини. Сон тут ніби пророкує подальшу долю героїні. Їй сниться, що ніби на двох скрипках разом порвалися струни, а решето луснуло посередині, стало здоровим ротом, обліпленим мухами, й той рот проковтнув Лейбу, тільки його тонкі ноги задригали. Цей епізод є наче передвісником зустрічі Василини з паном Ястшембським, який і занапасть дівчину.

Подібне ми можемо сказати при аналізі образу Чіпки з роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні» Панаса Мирного та Івана Білика. Гострота і глибина Чіпчиних мук, його суперечливий характер яскраво передані авторами з допомогою сну, який є умовною формою художнього узагальнення дійсності. У хворобливій уяві Чіпки проходять одна за одною картини, такі ж страшні, як і саме його розбишацьке життя. Його мучить сумління, йому ввижаються страхітливі образи, які дорікають, звинувачують, завдають невимовних страждань. Уявне і реальне тут переплітаються, зливаються до купи.

В українській прозі кінця XIX – поч. XX ст. поглиблення психологізму ще більш посилило і ускладнило прийоми зображення внутрішнього світу персонажів у перебігу їх психічних процесів, адекватних процесам людської психіки. Ми зустрічаємо граничне напруження, часто стресову ситуацію на межі роздвоєння свідомості. Письменники вдаються до прийомів сну, утоми, зокрема. Це зумовлено передовсім новим типом концепції особистості. На передній план виходить страждання, бунтівна (навіть агресивна), рефлектуюча, втомлена (аж до депресії) людина, життя якої перебуває повсякчас у трагічній суперечності із зовнішнім світом.

Задля поглиблення знань письменники активно студіюють сучасну їм спеціальну літературу з психології. Зокрема, М.Коцюбинський читав М.Ланге, Ш.Летурно, А.Саботьє, У.Мінто, Ч.Ламброзо. У цьому ми переконуємось, коли аналізуємо твори, написані в імпресіоністичному дусі, зокрема «Інтермеццо», «Сон», «Цвіт яблуні». Новела М.Коцюбинського «Інтермеццо» цікава з точки зору досить точно схопленої психологічної структури процесу втомлення, в основі якого лежать фізіологічні закономірності гальмування вищої нервової діяльності, відкритої І.Павловим. Літературознавець Ю.Кузнецов детально спостеріг у новелі кілька фаз складного процесу гальмування [6: 164].

Новела «Сон» є аналізом внутрішнього світу головного героя Антона, який переживає глибоку душевну кризу. Він знудився від одноманітності життя. «Щось каламутне осідало на серце. Воно починалося вдома, а кінчалось тут, у безбарвній міській нудоті» [9: 155].

Він утомився слухати прозаїчні, скучні, як дійсність, жінчині сни, бачити її порожні очі. Антін потребував краси, яка жила в душі, але дійсність давала мало. «Він любив сни. Лягаючи спати, наче пускаєшся плисти по морю ночі, невідомому, чорному. Які пригоди там стрінеш, що там побачиш, переживеш, поки темні хвилі ночі не викинуть тебе на ясні береги дня?» [9: 157].

І ось одного разу Антін прокинувся зовсім інший. Йому приснився сон, сповнений дивовижної краси, саме такої, якої йому бракувало в буденному житті. Оповідючи свій сон, він переживав хвилини піднесення.

Суть новели розкривається саме у сні Антона, де втілена справжня поезія життя. Цей сон виконує функцію збудника свідомості. Він породжує нові стосунки між подружжям. Епізоди цього сну вражають багатством фарб і кольорових нюансів, грою світла і тіней, це справжня симфонія крапель, чарівність природи подана у гармонії з образом незнайомої жінки.

Слухаючи сон чоловіка і сприймаючи його за дійсність, Марта почула в серці тривогу. Але він звинувачував дружину за те, що із життя вона зробила смітник, а «поезія не може жити на смітнику...» [9: 176]. У Марті теж прокинулось щось давнє, дівоче, молоде. Тепер Антін не бачив щоранку голих жінчиних ніг, не чув скучних і прозаїчних снів, не прибирав по всіх хатах спідниць, тепер все частіше червоніли за їх столом троянди. Сон, з його красою, виступає у творі як протиставлення міщанському животінню.

Таким чином, простежуючи роль художніх сновидінь у творах українських письменників, переконаємось, що їх мова, оперуючи своїми структурними одиницями – словами-символами, породжує значну кількість смислів, зумовлених творчим задумом, власне, усією атмосферою твору.

1. Фрейд З. Психология бессознательного. – М., 1989.
2. Фрейд З. Толкование сновидений. – К., 1991.
3. Юнг Карл-Густав. Архетип и символ. – М., 1991.
4. Жовновська Т. Сон як художній інтенсіонал // Проблеми сучасного літературознавства. Вип. 5. – Одеса, 1999.
5. Фромм Э. Душа человека. – М., 1992.
6. Кузнецов Ю. Поетика прози Михайла Коцюбинського. – К., 1989.
7. Івакін Ю.О. Коментар до «Кобзаря» Т.Шевченка: Поезії до заслання. – К., 1964.
8. Поважна В. Багатогранність змістовної форми художнього тексту. – К., 1978.
9. Коцюбинський М. Твори: В 7 т. Т. 3. – К., 1973.